

Марко Вековић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ЕСЕЈ О ПОЛИТИЧКИМ РЕЛИГИЈАМА**

Сажетак

Овај рад покушава да одговори на питање да ли је концепт политичких религија и даље релевантан за политичку науку? Концепт политичких религија настао је почетком XX века са циљем да на један специфичан начин покуша да објасни природу тоталитарних режима насталих на тлу Европе. Анализом италијанског фашизма, немачког националсоцијализма и комунизма Совјетског Савеза, истраживачи су закључили да ти режими имају елементе религије и да се могу разумети као политичке религије. Циљ нашег рада је двострук. Квалитативном анализом и критичким приступом досадашњим сазнањима о политичким религијама намеравамо да приближимо овај концепт нашој научној и стручној јавности и друго, намеравамо да објаснимо зашто је овај концепт и на почетку XXI века и даље релевантан за политичку науку.

Кључне речи: политичке религије, тоталитаризам, фашизам, националсоцијализам, комунизам, сакрализација политике

1. УВОД

Према Карстену Лаустсену (*Carsten Laustsen*), постоје (бар) четири приступа истраживању односа религије и политике. То су: *верска политика*, *цивилна религија*, *политичка теологија* и *политичка религија*. *Верска политика* као приступ истраживању религије и политике се односи на питање како се нешто схваћено као фундаментално верско преводи у политичке ставове и политичке праксе. У области интересовања овог приступа су рецимо верске партије и питање како оне формирају политичке ставове

* Електронска адреса аутора: marko.vekovic@fpn.bg.ac.rs

** Овај рад настао је у оквиру пројекта „Цивилно друштво и религија“ (Бр. 179008), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на основу религијске традиције којој припадају.¹ Са друге стране, *цивилна религија* као приступ се односи на употребу религије у не-обавезујућим формама, као што је рецимо употреба религије у говорима председника и сл.² Трећи приступ, *политичка теологија*, третира религију као одређену логику која није нужно везана за „цркву“ и која није нужно изражена кроз уобичајену верску семантику. Централна тачка овог приступа јесте употреба религије као кључа за разумевање секуларних политичких феномена. На самом крају, четврти приступ, *политичка религија*, односи се на покушаје тоталитарних система да формирају себи иманентну нову форму религије.³ У овом раду намеравамо да анализирамо како се развио концепт политичких религија, који су његови највећи доприноси и надасве, да покушамо да одговоримо на питање да ли је овај концепт и даље релевантан за политичку науку.

У западној политиколошкој литератури концепт политичких религија доброно је развијен, почевши од теоретичара Француске револуције, преко Ерика Фогелина (*Eric Voegelin*), који је и дао највећи допринос развијању политичких религија, па све до савремених аутора, какав је рецимо Емилио Ђентиле (*Emilio Gentile*). Међутим, наша политиколошка литература није посветила довољно пажње овом феномену. У складу са тим, у овом раду намеравамо да прикажемо централна теоријска налазишта политичких религија, приближимо овај важан концепт нашој научној и стручној јавности и на тај начин покушамо да утичемо на нека будућа истраживања у овој области.

2. ПОЛИТИЧКЕ РЕЛИГИЈЕ: ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Иако сам термин „политичка религија“ постоји још од времена Француске револуције, за сам развој концепта и идеје о овом пољу истраживања најзаслужнији је Ерик Фогелин⁴. Међутим,

1) Погледати више у: Мирољуб Јевтић, „Религијски оријентисане партије на Западном Балкану“, *Српска политичка мисао*, год. 19, бр. 3, 2012, стр. 261-280.

2) Погледати како је религија утицала на председничке изборе у САД 2016. године у: Marko Veković, „Faith Matters? How Religion Shaped American Presidential Election 2016“, *Serbian Political Thought*, Vol. 17, No. 1, 2018, стр. 77-93.

3) Различити приступи истраживању религије и политике наведени према: Carsten B. Laustsen, „Studying Politics and Religion: How to Distinguish Religious Politics, Civil Religion, Political Religion, and Political Theology“, *Journal of Religion in Europe*, Vol. 6, 2013, стр. 432-433.

4) Eric Voegelin, *Die politischen Religionen*, Bermann-Fisher, Stockholm, 1939. Аргумент о политичким религијама касније је развијен у збирци Фогелинових радова са насловом *Modernity Without Restraint, The Political Religions, The New Science of Politics; And Science, Politics and Gnosticism*, The Collected work of Eric Voegelin, Vol. 5, University of Missouri Press, USA, 2000.

како бисмо правилно разумели концепт политичке религије, Фогелин сматра да морамо проширити своје разумевање како феномена религије тако и државе. Његов аргумент се заснива на претпоставци да под религијом не треба сматрати само религије спасења (*redemptive religions*), као што је рецимо хришћанство, нити под државом само политичку организацију типа модерне нације-државе. Како бисмо кренули корак даље од тих класичних разумевања ова два феномена, Фогелин вели да се морамо усмерити „не само ка религијама спасења, већ и ка свим феноменима који прате развој држава за који верујем да има религијску природу“. Поред тога, он додаје „Штавише, морамо се запитати да ли је концепт државе стварно лимитиран на секуларно-хуманистичку организацију односа која нема никакву везу са сфером религијског“.⁵ Једнако важна напомена за разумевање политичких религија јесте и једна лингвистичка напомена, тј. прављење разлике између религија које су окренуте духовном, односно религија које лоцирају реалност у божанским основама света (*spiritual religions*), са једне стране, од религија које су окренуте потрази за божанским у посебним садржајима света (*inner-wordly religions*).⁶ За разумевање политичких религија, од круцијалне важности јесте схватање да су политичке религије окренуте потрази за божанским у посебним садржајима света (оне су, дакле, “inner-wordly religions”).

Фогелин датира постојање политичких религија дубоко у историју, све до египатске цивилизације, и тврди да је египатско обожавање сунца у ствари прва политичка религија у историји. Почев од краљева прве династије, који су себе сматрали „синовима бога Хоруса“ и његовим наследницима, види се како снага митова и религије може бити важна компонента политичке владавине. Не треба заборавити да је у време прве династије краљ, односно у овом случају фараон, сматран за посредника између Бога и народа, али и да је постојао већи број божанстава у Египту. У то време, Египат је био политеистичка заједница. Свако божанство имало је своје свештенике, који су се борили за власт, односно за утицај на избор фараона, како би управо њихов бог био врховни бог Египта. На прелазу између Четврте и Пете династије (око 2750. г.п.н.е.) долази до велике политичке промене у Египту, која је директно везана за религију. Наиме, у то време култ Хоруса бива потиснут од стране култа бога Ра, који постаје државни култ. Фогелин чак

5) *Modernity Without Restraint, The Political Religions, The New Science of Politics; And Science, Politics and Gnosticism*, нав. дело, стр. 28.

6) Наведено према: Lazaros Miliopoulos, “The Revolutionary Global Islamism – Politicized of Political Religion? Applying Eric Voegelin’s Theory to the Dynamics of Political Islam”, *Religion Compass*, Vol. 7, No. 4, 2013, стр. 129.

сматра да је „врло вероватно први краљ Пете династије управо био први свештеник бога Ра“. Божанство Ра показало је велику моћ опстајања упркос политичким потресима у земљи. Тако је у тренутку пребацивања политичког центра државе из Мемфиса у Тебу, главно божанство Египта постало Амон Ра, зато што је Амон био главни бог града Тебе. На тај начин дошло је до политичког уједињења, које је праћено уједињењем локалних божанстава у једно – тј. још један корак према формирању монотеистичке религије.⁷ Велики допринос на том путу даје фараон Аменотеп III (1405–1370. г.п.н.е.), док је касније Аменотеп IV прогласио Атона за врховног бога Египта. Након тога, дошло је до сукоба између присталица новог бога и свештенства старих богова. Треба имати у виду чињеницу да се ова верска борба дешава у доба велике експанзије Египта, када Египат постаје оно што би се у савременом свету могло назвати „империјалном силом“. Победа Атона озваничена је чак и променом фараоновог имена у Акхенатон (што значи „прија Атону“). Касније проширење државе разумевано је као заслуга бога. Фогелин о томе каже „Према државној теологији, краљ је покорио свет за бога, и од бога је тражено да помогне у ширењу територија и последично, краљевој власти. Територија освојена од стране људи и свет створен од стране бога – људска и божја власт, људска и божја креација – нису могли бити јасно раздвојени“.⁸ Међутим, Фогелин додаје и следеће „Атон јесте један и једини бог, али он није спасилац свих људи. Он је бог египатског царства“,⁹ али и да само једна особа на свету има непосредну везу са Богом – фараон. За време Акхенатона, култ сунца достигао је свој врхунац.

Међутим, дошло је до обожавања старих богова, и то у само неколико генерација након Акхенатонове смрти. То је тренутак који, према Фогелину, говори о ограничениости и лимитима политичке религије. Наиме, са успостављањем врховног бога, у политеистичком Египту постајали су и даље неки „неполитички богови“, као што је Озирис. Озирисова религија била је религија народа, која је била посвећена моралности, животу након смрти, награди и казни у загробном животу, односно – индивидуалној вери. Овај моменат веома је важан за разумевање односа религије и политике. Према Фогелину, то је управо главни недостатак политичке рели-

7) Египат је управо пример како је монотеизам важан за политичко уједињење заједнице. Неки аутори говоре о томе да је управо Мојсије увидео значај монотеизма у Египту, што је политичка идеја коју је касније понудио свом народу. Више о томе видети у: Војислав Становчић, *Политичке идеје и религија 1 и 2*, Чигоја штампа, Београд, 2003.

8) Наведено према: *Modernity Without Restraint, The Political Religions, The New Science of Politics; And Science, Politics and Gnosticism*, нав. дело, стр. 37.

9) Исто, стр. 38.

гије бога Атона. Политичка религија није надоместила питања моралности, етике и питања живота и смрти.¹⁰ У даљем тексту ћемо указати на неке од главних карактеристика политичких религија савременог доба према Фогелину.

Посебно место у истраживању тоталитарних политичких система као политичких религија има и Емилио Ђентиле. Његова анализа италијанског фашизма као политичке религије само је део ширег приступа који он назива „сакрализација политике“. Ђентиле дефинише политичку религију као „тип религије који сакралише идеологију, покрет или политички режим кроз деификацију секуларног ентитета у мит, користећи га као примаран и неоспоран извор значења и крајњи циљ људског постојања на земљи“.¹¹ Политичка религија суштински је различита од цивилне религије. Основне карактеристике политичке религије су: „одбијање било какве коегзистенције са другим политичким идеологијама и покретима; одбијање аутономије појединца и истиче значај заједнице; благосиљање насиље као легитимно оружје у борби против оних који се сматрају за унутрашње и спољне непријатеље, али и као инструмент колективне регенерације; успостављање обавезног поштовања и учествовања у политичком култу; када је у питању однос са традиционалним или институционализованим религијама, политичка религија се или непријатељски понаша, са циљем потпуне елиминације, или покушава да успостави симболичну коегзистенцију у смислу инкорпорирања традиционалне религије у свој систем веровања и митова, тако да она добија инструменталну функцију“.¹²

Важно је истаћи и да политичке религије XX века карактерише раскид са традицијом Августина, односно, како пише Милиополус (*Lazaros Miliopoulos*), политичке религије су „заменила Августинову слику Бога са специфичним садржајем као што су ‘раса’, ‘нација’, ‘класа’ и тако даље“.¹³ Како би ова промена уопште била могућа, политичке религије се дубоко ослањају на снагу симбола. Према овом аутору, ова промена се десила у следећим правцима: а) Промена у *хијерархији*: стари симболи хијерархије су подразумевали владавину светог, односно божанства. Међутим, у модерном свету хијерархија остаје без суштинског веровања у

10) Исто, стр. 40-41.

11) Emilio Gentile, “Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 5, No. 3, 2004, стр. 328.

12) Исто, стр. 329.

13) Lazaros Miliopoulos, “The Revolutionary Global Islamism – Politicized of Political Religion? Applying Eric Voegelin’s Theory to the Dynamics of Political Islam”, нав. дело, стр. 129.

бога, промена која чини да сваки индивидуални лидер или група могу себе да идентификују као бога; б) Промена у *еклезији*: Политичке религије модерног доба мењају начин разумевања еклезије. Она више не репрезентује тело Христа, нити је испуњена Светим духом, већ своје јединство налази у класи, или крвном сродству. Стога, она је замењена са овоземаљским центром моћи; в) *Духовна и временска* промена: Оно што су некада били духовни садржаји, као што су рецимо спасење или искупљење, сада постају временске категорије и г) Промена у разумевању *апокалипсе*: Политичке вође у свету замењују бога и последично, воде људе према апокалипси. Ова промена праћена је демонизацијом (људских) противника.¹⁴

Тоталитарни системи XX века имали су обресе политичких религија. Овде се посебно мисли на искуства фашизма у Италији, нацизма у Немачкој и большевизма/лењинизма у Совјетском Савезу. У наредним редовима приказаћемо због чега се ови системи могу разумети као политичке религије, које су биле њихове главне карактеристике и како примена концепта политичких религија даје један нов угао проматрања ових режима.

2.1. Фашизам као политичка религија

Како смо раније навели, највећи допринос истраживању италијанског фашизма као политичке религије дао је Емилио Ђентиле.¹⁵ Према њему, истраживање фашизма прошло је кроз три фазе.¹⁶ За нас је најинтересантнија чињеница да Ђентиле, који се још од 80-их година прошлог века бавио односом фашизма и религије, сматра „да је без сумње ‘сакрализација политике’ била фундаментални аспект фашизма од самог почетка, и да је постала предоминантна и његовом развоју као политичке религије која је ‘поставила себе поред традиционалне религије синкретишући се са њом у области вредности као савезника у подређивању маса држави, иако је истицала примарност државе’, због своје ‘тоталитарне природе’ и ‘концепције да политика представља свеобухватну реалност, фашизам је имао циљ да избрише разлику између верске и политичке сфере’“.¹⁷

14) Наведено према: Исто, стр. 130.

15) Долажемо да је о односу фашизма и религије писао и Милорад Екмечић. Погледати више: Милорад Екмечић, „Фашизам и религија“, у: *Други светски рат – 50 година касније*, Том 1, зборник са научног скупа, Подгорица, 1997, стр. 39-51.

16) Погледати: Emilio Gentile, „Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation“, нав. дело, стр. 330-336.

17) Наведено према: Исто, стр. 346. Погледати оригинални извор: Emilio Gentile, „Fascism

Према Ђентилеу, интересовање фашистичког режима за религију било је чисто политичке природе, не теолошке. Мусолини је у једном говору из 1922. године рекао за фашизам „поприма облике веровање као религија“.¹⁸ Формативни елементи ове религије су већ постојали као митови из тек завршеног рата и италијанског учешћа у њему. Зато и не треба да чуди чињеница да су фашисти сматрали себе за „пророке, апостоле и војнике нове ‘патриотске религије’“.¹⁹ Након освајања власти, прихватање фашизма као неке форме религије било је широко прихваћено. Тако је рецимо Салваторе Гато (*Salvatore Gatto*), један од фашистичких лидера, говорио „Фашизам је цивилна и политичка религија зато што он има себи својствен концепт државе и свој метод разумевања живота...“, док је Ђузепе Боттаи (*Giuseppe Bottai*) говорио да је фашизам „нешто више од саме доктрине. Он је цивилна и политичка религија... религија целе Италије“. На крају је и сам Мусолини потврдио: „Фашизам је религијски концепт живота“.²⁰

Посебно је важна позиција Мусолинија у оквирима политичке религије. Мусолини као неоспориви вођа, *il duce*, добио је важно место у фашистичкој политичкој религији. У том смислу се посебно истичу његови говори пред широким масама, који се карактеришу емоционалној везаности између лидера и поданика, кроз коју се осећа јединство нације. Око вођиног лика и дела створила се аура божанског лидера. Ђентиле чак говори и о „религији мусолинизма“, наводећи отварање школа фашистичког мистицизма у Милану 1930. године као доказ. Основна идеја ових школа била је јачање култа око лика Мусолинија и још важније, идентификовали су фашизам са Мусолинијем, он је представљао основни извор њихове вере и главни разлог њиховог постојања.²¹

Једнако важни актери у институционализацији фашизма као религије били су секретари Националне фашистичке партије (PNF, *Partito Nazionale Fascista*). Посебно се истиче рад Аугуста Турација (*Augusto Turati*), који је био на функцији секретара у периоду 1926–1930. године. У једном говору пред фашистичком омладином, он је рекао да они морају „апсолутно веровати: веровати у фашизам, у Дучеа, у револуцију, баш као што неко верује у Бога... ми прихватамо револуцију са поносом, баш као што прихватамо и ове принципе – чак и када знамо да нисмо у праву, и прихватамо

as Political Religion”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No. 2/3, 1990, стр. 229-251.

18) Emilio Gentile, “Fascism as Political Religion”, нав. дело, стр. 234.

19) Исто.

20) Све наведено према: Исто, стр. 235.

21) Исто, стр. 237.

их без дискусије“.²² Поред Туратија, важни актери на овом плану били су Ђовани Ђурати (*Giovanni Giurati*) и нарочито Аћиле Стараће (*Achille Starace*). Када је 1926. године донесен нови статус Националне фашистичке партије, он је у својој преамбули садржао одељак „Вера“ у којем се тврди да је фашизам „религија, која има своје вернике“.²³

Посебно се истичу сличности између фашизма и деловања Римокатоличке цркве. Према Ђентилеу, сличности се могу видети кроз идеју фашизма да развије организацију сличну оној коју има Римокатоличка црква, али и кроз обреде, ритуале и церемоније које је фашизам „преузео“ од Цркве. Прву сличност Ђентиле аргументује наводима из листа *Critica Fascista* из 1931. године, где се каже следеће „Организација фашистичке државе у неку руку рефлектује важне особине Римокатоличке организације: моћ која комбинује и уједињује активности својих чланова, која преноси свој карактер на њих, која трансформише своје циљеве у највише циљеве својих чланова и њихових живота, и која не дозвољава покушаје шизме“.²⁴ Са друге стране, ритуал *leva fascista* био је веома сличан ритуалу крштења, тј. тренутка када особа постаје део Цркве. *Leva fascista* успостављен је 1927. године и спроводио се у свим градовима Италије. Међутим, највећи и најзначајнији обред био је одржаван у Риму, уз присуство дучеа. Поента овог обреда била је да озваничи тренутак када припадници фашистичке омладине постају пуноправни чланови фашистичке организације.²⁵

На самом крају, треба истаћи и велику моћ и улогу митова, симбола и ритуала у разумевању фашизма као политичке религије. Ђентиле зато сматра да је „дијалектика митова, симбола и ритуала била суштина ‘фашистичке религије’“.²⁶ Јавне церемоније, маршеви, поздравни, фестивали, подизање грандиозних споменика... су само делови који нам помажу да разумемо фашизам као форму политичке религије.

2.2. Националсоцијализам као политичка религија

Већина литературе о националсоцијализму у Немачкој као политичкој религији се у некој форми ослања на аргумент секуларизације и идеје да ће традиционална религиозност нестати под

22) Исто.

23) Исто, стр. 238.

24) Исто, стр. 239.

25) Као доказ иницијације, чланови су добијали партијску књижицу, као доказ њихове вере, и пушку, као доказ снаге. Све наведено према: Исто, стр. 239.

26) Исто, стр. 244.

утицајем модерности. Међутим, истраживачи овог проблема тврде да де-христијанизација друштва није довела до агностицизма или атеизма, већ је створила празан простор у верској димензији живота која је морала бити попуњена. То је рецимо аргумент Мајкла Бурлеа (*Michael Burleigh*), који тврди да су са успоном нацизма „нестала хришћанска фундаментална начела, али је преостала дифузна религиозност добила своју улогу“.²⁷ Поред њега, историчар Детлев Пекерт (*Detlev Peukert*) сматра да је са секуларизацијом друштва дошло до легитимизацијског проблема и празнине у давању „коначних одговора“.²⁸ Ту празнину попунила је идеологија национал-социјализма.

Највећи допринос разматрању националсоцијализма као политичке религије дао је већ поменути Фогелин. Међутим, иако је он тврдио да концепт политичких религија добија свој израз у немачком националсоцијализму и нацизму, треба истаћи да су истраживачи донекле скептични са прихватањем овог става. Према Хансу Момсену (*Hans Mommsen*), када се окупила мала група око Хитлера још 1921. године, један од њихових ставова био је избегавање посвећености покрета религији и верских питањима. Поред тога, Момсен истиче и став Хитлера да „Верске доктрине и институције његовог народа треба да буду неповредиве од стране вође“. Нема сумње да Хитлер није намеравао да направи религију од покрета национал-социјализма. Момсен аргументује ову тврдњу великим бројем Хитлерових цитата, као што је рецимо један цитат из говора од 1941. године, где се каже „Један покрет као што је наш не сме бити повучен у метафизичке дигресије. Није задатак Партије да имитира религију“.²⁹

Да би се националсоцијализам разумео као политичка религија, морамо се поново вратити на Фогелинову дистинкцију између духовних и религија окренутих овом свету. Односно, религијама које траже божанско у засебним деловима света. Према Клаусу Вондунгу, „засебни део света који је националсоцијализам уздигао до нивоа *реалности* (*realissimum*) био је национална заједница као заједница исте крви“.³⁰ У истој линији са тим, Фогелин сматра да национал-социјализам формира „партикуларистич-

27) Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, New York, Hill and Wang, 2000, стр. 256.

28) Видети више у: Detlev Peukert, "The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science, in: *Reevaluating the Third Reich*, (eds. Thomas Childers, Jane Caplan), Holmes and Maier, New York, 1993, стр. 247. Погледати и: Марко Оршוליћ, *Злодусима насупрот: религија и националсоцијализам*, Ријека, Адамић, 2006.

29) Наведено према: Hans Mommsen, "National Socialism as a Political Religion", in: *Totalitarianism and Political Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships*, (edc. Hans Meier, Michael Schäfer), Routledge, 2007, стр. 157.

30) Klaus Vondung, "'Religious faith' in National Socialism", in: *Totalitarianism and Political*

ку еклезију“, супротно оној универзалистичкој, хришћанској. Он даље додаје да је националсоцијализам радикална еклезија, у којој сама заједница заузима место бога. Овај процес омогућен је кроз политичку организацију у којој чланови представљају јединствену нацију. На врху хијерархије стоји лидер, фирер, у чијој личности се „дух народа претвара у историјску реалност“ и он постаје представник целе нације.³¹

Сакрализовање стварности у време национал-социјализма поготово је било институционализовано кроз специфично разумевање вере. Међутим, овде је реч о вери у политику, политичку идеју, систем и сл. И циљу пропагирања те „вере“ коришћени су симболи, митови и церемоније. Три главне церемоније су биле: а) годишња прослава националсоцијалистичке године (пандан литургијској години у Цркви); б) слављење живота (нешто налик црквеном крштењу), венчања и сахране, али и в) јутарња церемонија, налик јутарњој литургији. Како је рат све више добијао на замаху, тако се и број церемонија умножавао, наравно уз подршку Гебелсове (*Joseph Goebbels*) пропагандне машинерије.³²

Однос националсоцијализма и религије превазилази оквире овог рада. Овде ћемо само поменути да су истраживачи посебну пажњу усмеравали према расном питању и религији, предлозима Хајнриха Химлера (*Heinrich Himmler*)³³ и Алфреда Росенберга (*Alfred Rosenberg*)³⁴ о потреби формирања потпуно нове религије која би задовољавала потребе нацизма (али и Хитлеровим одбијањем њихових предлога), као и проблемом употребе симбола и митова у нацистичкој пропаганди, који отварају врата даљим истраживањима у овој области.

2.3. Комунизам као политичка религија

На самом почетку овог дела рада ми истичемо две важне напомене. Прво, у овом раду не намеравамо да ни на који начин изједначимо тоталитарне системе фашизма и нацизма са оним у Ру-

Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships, (eds. Hans Meier, Michael Schäfer) Routledge, 2007, стр. 6.

31) Eric Voegelin, *Die Politischen Religionen*, Vienna, 1938, стр. 55-56. Овде наведено према: Klaus Vondung, “‘Religious faith’ in National Socialism”, нав. дело, стр. 6.

32) Погледати више у: Klaus Vondung, “‘Religious faith’ in National Socialism”, нав. дело, стр. 9-10.

33) Погледати: Josef Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe*, Göttingen, Musterschmidt, 1970.

34) Погледати више у: Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, Munich, Hoheneichen, 1930; Robert Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, London, Batsford, 1972.

сији, и шире, након Октобарске револуције. Више је него јасно да су анти-цивилизацијски режими фашизма и нацизма у много чему различити од бољшевизма/лењинизма, али да процес сакрализације политике може учинити и један другачији тип тоталитарног режима у политичку религију. О томе ће бити речи у овом делу рада.³⁵

Поред тога, морамо и да истакнемо чињеницу да је литература у овом специфичном истраживачком проблему конфузна. Конфузију изазива чињеница да док истраживачи говоре о истом политичком систему, оном насталом након Октобарске револуције 1917. године у Русији, они га именују на другачије начине. Тако говоре о марксизму, комунизму, бољшевизму, лењинизму и стаљинизму као политичким религијама. Конкретније, неки аутори су писали о бољшевизму и комунизму као политичкој религији (Фогелин, Ричард Шортен), комунизму и религији (Марцин Кула), или пак о Лењину (Клаус-Георг Риегел) или Стаљину (Ерик ван Ри). Ми ћемо у нашем раду покушати да сажмемо главне аргументе из литературе и прикажемо политички систем СССР-а као политичку религију.

У сваком случају, након посете Совјетском Савезу 1920. године, Берtrand Расел (*Bertrand Russel*) је написао: „Бољшевизам није само политичка доктрина, он је такође и политичка религија са развијеном доктрином и изворима“³⁶. Почевши управо са Раселом, комунизам је анализиран као политичка религија, или једноставно религија, што је утицало на развој великог броја извора о овој области истраживања, поготово у западној литератури.³⁷ Тако је Рејмонд Арон (*Raymond Aron*) утврдио да је марксизам достигао ниво „хришћанске јереси“ и потпуне секуларне религије.³⁸ Или рецимо Алан Бесанкон (*Alain Besancon*), који се бавио интелектуалним основама лењинизма, и закључио да се лењинизам од идеологије „претворио у доктрину која обећава спасење кроз конверзију... која се приказивала као једно са космичким редом... и тврдила да

35) У складу са тим, ми сматрамо да би теорија политичких религија могла бити проширена и на неке друге системе, не само тоталитарне. Наше тренутно истраживање, које се бави питањем да ли би југословенски комунизам могао бити схваћен као политичка религије, управо почива на тој претпоставци.

36) Bertrand Russel, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Allen & Unwin, London, 1920, стр. 8. Овде наведено према: Gidon Cohen, “Political Religion and British Communism”, *Twentieth Century Communism*, No. 2, 2010, стр. 197.

37) Погледати више у: Gidon Cohen, “Political Religion and British Communism”, нав. дело; Marcin Kula, “Communism as Religion”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 6, No. 3, 2005, стр. 371-381; Richard Shorten, “The Enlightenment, Communism and Political Religion: Reflections on Misleading Trajectory”, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 8, No. 1, 2003, стр. 13-37.

38) Raymond Aron, *The Century of Total War*, London and New York, University Press of America, 1985, стр. 116. Овде наведено према: Richard Shorten, “The Enlightenment, Communism and political religion: reflections on a misleading trajectory”, нав. дело, стр. 14.

је заснована на научним законима“.³⁹ Овде треба поменути и Ханса Мајера (*Hans Maier*), који је истраживао улогу слика у политичким религијама, па тако и у комунизму. Своју анализу поделио је на три одељка, и то: слика појединца унутар политичких религија, улогу балсамовања и улогу парада и фестивала.⁴⁰

Разматрање комунистичких режима као политичких религија веома је важно јер указује на однос политичких религија према другим верским традицијама, у овом случају са православљем, дајући на тај начин нови увид у проблем политичких религија. Поред тога, комунистичко искуство са религијом битно је другачије од осталих примера политичких религија. Наиме, комунизам је имао непријатељски однос према религији, иако је и он сам имао облике религије. Ми смо раније показали да су и фашизам и нацизам показивали одређено „поштовање“ према Римокатоличкој цркви, бар у прагматичном смислу искоришћавања њених потенцијала.

Риегел (*Klaus-Georg Riegel*) говори о позитивном односу између лењинизма и политичке религије. Према њему, Лењинов месијанизам карактеришу: рад у оквиру партије као пут ка спасењу; друштва са периферије се могу усудити да начине скок ка напретку, само ако имају дисциплиноване учеснике; Лењинов месијанизам се, након конференције у Бакуу из 1920. године, окреће и ка периферним друштвима као својој мисији и на крају, спас света се види кроз успех лењинистичке мисије.⁴¹ Због тих карактеристика, али и немања разлике између религије и политике; стварањем религије окренуте овом свету (о чему је већ било речи); религије у којој централну улогу имају дисциплиновани актери; истицање свог учења као неупитне догме; форсирање неупитности догме кроз дисциплину и начин живота, као и масовне употребе симбола, митова и култова,⁴² Риегел закључује да „лењинизам може бити описан као класичан пример политичке религије“.⁴³

Тако где је Лењин стао, Стаљин је наставио. Према Риегелу, Стаљин је учврстио темеље Партије и од ње направио „институ-

39) Alain Besancon, *Intellectual Origins of Leninism*, Oxford, Blackwell, 1981, стр. 52. Овде наведено према: Richard Shorten, "The Enlightenment, Communism and political religion: reflections on a misleading trajectory", нав. дело, стр. 14-15.

40) Погледати више: Hans Maier, "Political Religions and their Images: Soviet communism, Italian Fascism and German National Socialism", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 3, 2006, стр. 267-281.

41) Наведено према: Klaus-Georg Riegel, "Marxism-Leninism as political religion", in: *Totalitarianism and Political Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships* (eds. Hans Meier, Michael Schäfer), Routledge, 2007, стр. 80-81.

42) Све наведено према: Исто, стр. 81.

43) Исто, стр. 80.

ционализовану цркву⁴⁴. Комунистичка партија постала је средство спасења и ван ње није било могуће испунити тај циљ. То су све разлози зашто се комунизам СССР-а може разумети као политичка религија.

3. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: РЕЛЕВАНТНОСТ КОНЦЕПТА ПОЛИТИЧКИХ РЕЛИГИЈА ЗА ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ

Концепт „политичка религија“ води своје порекло још од Француске револуције, када је Кристоф Виланд употребио овај израз за објашњавање индоктринације револуционарне армије. Како смо у овом раду показали, политичке религије су добиле посебно важно место у објашњавању природе тоталитарних режима XX века. На почетку XXI века се поставља питање да ли овај концепт још увек релевантан за политичке науке?

Ми сматрамо да је итекако релевантан и да истраживачи треба да посвете више пажње политичким религијама. Постоји неколико разлога зашто верујемо да је то тачно. Пре свега, истраживање тоталитаризма и даље је веома релевантан предмет проучавања политичких наука. Проматрање тоталитарних политичких система као политичких религија представља један важан угао посматрања који доприноси дубљем разумевању ових покрета. Истраживања фашизма, нацизма и лењинизма/марксизма као политичких религија доиста дају важан допринос литератури.

Поред тога, политичке религије дају посебан допринос целокупној области истраживања религије и политике. Као што је познато, ова област истраживања дуго је била занемаривана од стране истраживача. Међутим, у последње време се показује да је управо ово једна од најважнијих и најбрже растућих области истраживања унутар политичких наука.⁴⁴ Како смо показали, политичке религије су само један од приступа проучавању односа религије и политике, са специфичним методом истраживања.

Међутим, оно што је најбитније за релевантност концепта политичких религија јесте чињеница да и данас у свету постоје тоталитарни режими и да нам концепт политичке религије може помоћи у њиховом разумевању. Релевантност концепта се огледа

44) О томе сведочи и формирање посебне дисциплине посвећене овој области: политикологија религије. Видети више у: Mirosljub Jevtic, "Political Science and Religion", *Politics and Religion Journal*, Vol. 1, No. 1, 2007, стр. 59-69. Како је политичка позадина сукоба на Блиском истоку директно везана на за политику видети у: Зоран Кинђић, „Религијски основ борбе за средиште света“, *Српска политичка мисао*, год. 22, бр. 2, 2015, стр. 215-237.

у могућности употребе истог у објашњавању тих феномена. Овде нарочито мислимо на режим у Северној Кореји, који свакако има одређене карактеристике политичке религије, са израженим култом лидера, свеобухватном употребом симбола и митова и сл. Са друге стране, предлажемо и разумевање савремених исламистичких режима као политичких религија. Из тог угла се може проматрати и творевина „Исламска држава Сирије и Леванта“. Треба додати да су истраживачи покушавали да примене концепт политичке религије и на неке друге исламистичке покрете, рецимо на Ал Каиду.⁴⁵

На самом крају истичемо још једну потенцијалну могућност за употребу концепта политичких религија, која подразумева одређену ревизију разумевања овог концепта. Питамо се да ли су политичке религије нужно везане за тоталитарне режиме или се пак могу применити на неке друге режиме? Овде нарочито мислимо на искуства комунистичких режима Источне Европе, и конкретно на југословенски комунизам. Уколико узмемо за пример југословенски комунизам у својој целости, сигурно је да тај политички систем не може бити разумеван као тоталитарни систем. Међутим, у својим „формативним годинама“ након краја Другог светског рата овај систем био је тоталитаран. Тек касније су омогућене одређене слободе и права, које су утицале на његову трансформацију према мање тоталитарном, а ближе демократском друштву. Али ми имамо разлога да верујемо да се и овај систем може разумети као политичка религија, што онда подразумева да политичке религије нису нужно везане за тоталитарне режиме *per se*. Ово питање, али и нека друга, показују да су политичке религије и даље релевантан концепт за политичку науку и да истраживачи треба да посвете своју пажњу даљим истраживањима у овој области.

ЛИТЕРАТУРА

- Екмечић Милорад, „Фашизам и религија“, у: *Други свјетски рат – 50 година касније*, Том 1, зборник са научног скупа, Подгорица, 1997, стр. 39-51.
- Јевтић Мирољуб, „Религијски оријентисане партије на Западном Балкану“, *Српска политичка мисао*, Год. 19, Бр. 3, 2012, стр. 261-280.
- Кинђић Зоран, „Религијски основ борбе за средиште света“, *Српска политичка мисао*, год. 22, бр. 2, 2015, стр. 215-237.

45) Видети више о томе у: Lazaros Miliopoulos, “The Revolutionary Global Islamism – Politicized of Political Religion? Applying Eric Voegelin’s Theory to the Dynamics of Political Islam”, нав. дело, стр. 126-136.

- Оршוליћ Марко, *Злодусима наспрот: религија и националсоцијализам*, Ријека, Адамић, 2006.
- Становић Војислав, *Политичке идеје и религија 1 и 2*, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Ackermann Josef, *Heinrich Himmler als Ideologe*, Göttingen, Musterschmidt, 1970.
- Burleigh Michael, *The Third Reich: A New History*, New York, Hill and Wang, 2000.
- Cecil Robert, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, London, Batsford, 1972.
- Cohen Gidon, "Political Religion and British Communism", *Twentieth Century Communism*, Issue 2, 2010, стр. 197-214.
- Gentile Emilio, "Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 5, No. 3, 2004, стр. 326-375.
- Gentile Emilio, "Fascism as Political Religion", *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No. 2/3, 1990, стр. 229-251.
- Jevtić Miroljub, "Political Science and Religion", *Politics and Religion Journal*, Vol. 1, No. 1, 2007, стр. 59-69.
- Kula Marcin, "Communism as Religion", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 6, No. 3, 2005, стр. 371-381.
- Laustsen Carsten B., "Studying Politics and Religion: How to Distinguish Religious Politics, Civil Religion, Political Religion, and Political Theology", *Journal of Religion in Europe*, Vol. 6, 2013, стр. 428-463.
- Maier Hans, "Political Religions and their Images: Soviet communism, Italian Fascism and German National Socialism", *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 3, 2006, стр. 267-281.
- Miliopoulos Lazaros, "The Revolutionary Global Islamism – Politicized of Political Religion? Applying Eric Voegelin's Theory to the Dynamics of Political Islam", *Religion Compass*, Vol. 7, No. 4, 2013, стр. 126-136.
- Modernity Without Restraint, The Political Religions, The New Science of Politics; And Science, Politics and Gnosticism*, The Collected work of Eric Voegelin, Vol. 5, University of Missouri Press, USA, 2000.
- Mommsen Hans, "National Socialism as a Political Religion", in: *Totalitarianism and Political Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships*, (eds Hans Meier, Michael Schäfer), Routledge, 2007, стр. 155-163.
- Peukert Detlev, "The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science", in: *Reevaluating the Third Reich* (eds. Thomas Childers, Jane Caplan), New York: Holmes and Maier, 1993.
- Riegel Klaus-Georg, "Marxism-Leninism as political religion", in: *Totalitarianism and Political Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships*, (eds. Hans Meier, Michael Schäfer), Routledge, 2007, стр. 61-112.

- Rosenberg Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistige Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, Munich, Hoheneichen, 1930.
- Shorten Richard, "The Enlightenment, Communism and Political Religion: Reflections on Misleading Trajectory", *Journal of Political Ideologies*, Vol. 8, No. 1, 2003, стр. 13-37.
- Veković Marko, "Faith Matters? How Religion Shaped American Presidential Election 2016", *Serbian Political Thought*, Vol. 17, No. 1, 2018, стр. 77-93.
- Voegelin Eric, *Die politischen Religionen*, Bermann-Fisher, Stockholm, 1939.
- Vondung Klaus, "'Religious faith' in National Socialism", in: *Totalitarianism and Political Religions, Volume II, Concepts for the comparison of dictatorships*, (eds. Hans Meier, Michael Schäfer), Routledge, 2007, стр. 5-18.

Marko Vekovic

ESSAY ON POLITICAL RELIGIONS

Resume

This paper analyses the relevance of the concept of political religions for political science. The very concept of political religions was coined in the beginning of XX century with a goal to explain the nature of totalitarian regimes founded in Europe soil. By analyzing Italian fascism, German national socialism and communism of the USSR, researches came to a conclusion that these regimes had some characteristics of religion and therefore, that they could be referred as political religions. Goal of our paper is twofold. First, by using qualitative analysis and critical approach we tend to bring this concept closer to our scientific community and second, we tend to explain why this concept is still relevant for political science at the beginning of XXI century.

Keywords: political religions, totalitarianism, fascism, national socialism, communism, sacralisation of politics

* Овај рад је примљен 1. августа 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 13. септембра 2018. године.